

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Գ. Հ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՆՐԿԱՎԱԳԻ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐԻ ՓԻԼԻՍՈՓՅԱԿԱՆ ԵՎ ԲՆՐՈՑՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅՆՑՔՆԵՐԸ

այ բազմադարյան մշակույթն ունի նշանավոր շատ դեմքեր, որոնք իրենց համակողմանի գիտելիքներով ու հասարակական-մանկավարժական գործունեությամբ մեծ հռչակ են վայելել ոչ միայն իրենց ժամանակակիցների շրջանում, այլև հետագա դարերում։ Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը (մոտ 1045 կամ 1055—1129 թ. թ.) դրանց շարքում իր պատվավոր տեղն է գրավում։ Նրա մասին հիացմունքով ու ակնածանքով են խոսում նրա ժամանակակիցներն ու կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչները, ինչպես նաև հետագա դարերի մատենագիրները։

Հովհաննես Իմաստասերի համբավը, որպես մեծ գիտունի, իր ժամանակին դուրս է եկել Հայաստանի սահմաններից։ Կիրակոս Դանձակեցին գրում է. «Կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ¹ ... այնքան, զի մինչ լսել զգալուտտ նորա, յոտն առնէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն»²։

Հովհաննես Իմաստասերին շատ բարձր են գնահատել նաև նորագույն ժամանակների հայ անվանի բանասերներ Հ. Դ. Ալիշանը,

Հ. Գ. Զարրհանալյանը, Մ. Արեղյանը և ուրիշներ։

Ընդարձակ է եղել Հովհաննես Սարկավագի մտահորիզոնը։ Նա ունեցել է լայնախոհ ու պայծառ միտք, բազմակողմանի ու խոր զարգացում։ Նրանից մեզ հասած աշխատությունները բազմաբովանդակ են, վերաբերում են գիտությունների տարբեր բնագավառներին՝ մաթեմատիկային, տոմարագիտությանը, պատմագիտությանը, փիլիսոփայությանը, բարոյագիտությանը և այլն։

Սարկավագը հայտնի է եղել որպես փիլիսոփա։ Պատահական չէ, որ նրան տվել են «Իմաստասեր» մականունը։ Նա հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության ակնառու ներկայացուցիչների կողքին գրավում է իր պատվարժան տեղը։

Իմաստասերը գտնում է, որ արարչագործությունից հետո արտաքին աշխարհում ամեն ինչ գոյություն ունի կամ արդեն որպես ունակալանություն, իրականություն՝ տեսանելի, շոշափելի, կամ ապագայում որպես այդպիսին դառնալու հնարավորություն։ Նա գրում է. «Երկու միայն են, որովք զլինելութիւն ամենայնի սովորեցին սահմանել... զգալութեամբ ասել և զներգործութեամբ»։ Բացահայտելով այս միտքը, Իմաստասերը շարունակում է. «Նւ է զարութեամբ արմատ իմն և սկիզբն ի ներգործութիւն զալ հանդերձելոցն։ Այսինքն՝ որ չեն է այն ինչ կամ թէ էութիւն զգալի, բայց կարութիւն է լինել

¹ Դաւիթ Բ-ն. թագավորել է 1089—1125 թվականներին։

² «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Դանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1909, էջ 105։

յայնմանէ, որ ի լինելոցն է»³։ Այսպիսով, ըստ Իմաստասերի, բնութեան մեջ տեղի է ունենում հնարավորութիւնից իրականութեան, այսինքն՝ ծագման, առաջացման, շարժման անընդհատ պրոցեսը։

Բնութեան բոլոր իրերն ու առարկաները, համաձայն Իմաստասերի, որոշակի որակ ունեցող մարմիններ են և կազմված են տարրերից։ Տարրերն են «մասունք աշխարհիս» և բնութեան բոլոր առարկաները, անշունչ թե շնչավոր, տարրերի խառնուրդ են որոշակի փոխհարաբերութեամբ։ Փոփոխութիւնը իրերի և առարկաների մեջ տեղի է ունենում այդ տարրերի փոխհարաբերութիւնը փոխվելու շնորհիվ։

Հետեւելով անտիկ որոշ փիլիսոփաների, Իմաստասերը ևս կանգնած է այն տեսակետի վրա, թե տարրերը չորսն են՝ օդը, հողը, ջուրը և կրակը։ Այս տարրերը իրարից տարբերվում են իրենց կշռով և ընդհանրապես իրենց հատկութիւններով տարբեր են, միմյանց ներհակ են, բայց «թէպէտ և հակառակ են իրերաց, այլ ի սոցանէ եղև աշխարհս»⁴։ Բնութեան չորս տարրերը երբեք միեւնոյն վիճակի մեջ չեն մնում։ «Տարրերն շարժական և փոփոխական են»⁵։ Նրանք փոխակերպվում են մեկը մյուսին, այնպես որ մեկի «էությունից» գոյանում է մյուսը։ «Տարրերն ի միմեանց էությունէ գոյանան, որպէս ի ջեռնով ջրոյ և ի շիջեալ հրոյ օդն լինի, նոյնպէս և ջուրն սկանայ և լինի հող, նոյնպէս և այլն»⁶։ Տարրերի այս փոխակերպումը կատարվում է իրենց՝ տարրերի բնութեանը ներհատուկ օրինաչափութեամբ, «Իւրաքանչիւր տարր ըստ իւր բնութեանն շարժի՝ թեթևն ի վեր և ծանր ի վայր»⁷, և անհրաժեշտորեն՝ «Ի հարկէ թեթևն քամեցան և ի վերին կոյսն ելին»⁸։

Մասնով լինելով անտիկ փիլիսոփայութեան նշանավոր դիալեկտիկ մտածողներին՝ Հերակլիտին, Արիստոտելին, Իմաստասերի հայացքներում նկատվում են դիալեկտիկայի որոշ տարրեր։ Ըստ Իմաստասերի, բնութեան մեջ ամեն ինչ գտնվում է շարժման, փոփոխման վիճակում և ունի իր սկիզբն ու վախճանը։ «Ապականութիւն տնկակից է ամենայն իրաց, և՛ կենդանաց, և՛ աճականաց, որոց և

նուազելն շարժակցի»⁹։ Ոչինչ չկա աշխարհում, որ հավերժական լինի։ «Ինչցեղ շասնմ ապականացու զաշխարհս, այլ երազահանական առասպելացն հաւանիմ»¹⁰, — ասում է Իմաստասերը։

Իմաստասերը խոսում է նաև բնութեան իրերի մեջ գոյութիւն ունեցող հակադրութիւնների մասին։ Այդ հակադրութիւնները գոյանում են իրար հակադիր տարրերից, որոնք հակադիր լինելով հանդերձ, գտնվում են միեւնոյն իրի մեջ, հակադիր լինելով՝ «սիրով» միանում են իրար։ «Չկան այլ ինչ իրք, որ սիրեն զմիմեանս և միաբանին, որպէս մասունք աշխարհիս, որ են տարբերք»¹¹։ Հակադրութիւններն օրինաչափ ու անհրաժեշտ են բնութեան բոլոր առարկաների համար։ Ամբողջ բնութիւնը հակադրութիւնների ներդաշնակ միացում է, ինչպես քնարի բարձր ու ցածր լարերը միասին հնչելով հանում են միասնական ձայն, այնպես էլ հակադրութիւնները իրերի մեջ միանում են որպէս ներդաշնակ միասնութիւն։ «Բնութիւնն ամենայն իրաց ի յարմարութենէ ընդդիմակաց լինիցի, որպէս է տեսանել ի լարս քնարից, յորժամ սուրն և բութն ընդ իրար՝ միաբան հնչեն»¹²։

Իմաստասերը, սակայն, կանգ չի առնում իրերի մեջ գոյութիւն ունեցող հակադրութիւնների փաստի լոկ արձանագրման վրա։ Նա գտնում է, որ այդ հակադրութիւնները հիմք են հանդիսանում բնութեան իրերի փոփոխութեան համար։ Իրար հակադիր տարրերը, որոնք յուրաքանչիւր առարկայի մեջ հանդես են գալիս որոշակի փոխհարաբերութեամբ, քանի դեռ իրի մեջ գտնվում են «չափաւորութեան», «բարեխառնութեան» վիճակում, ապա իրը պահպանում է իր գոյածնը, բայց երբ այն խախտվում է, իրը սկսում է քայքայվել։

Ըստ Իմաստասերի, բնութեան իրերը հակադրութիւնների միասնութիւն են, և այդ միասնութիւնը հարաբերական է։ Միասնութիւնը պահպանվում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ հակադրութիւններից՝ հակադիր տարրերից մի կողմը չի գերակշռել մյուսի նկատմամբ, չի «հաղթահարել» մյուսին։ Այսպիսի գերակշռութիւնը բացառական հասնելուց հետո փոխվում է իրի գոյածնը։ Տարրերի «ի յաղթահարելն ի միմեանց, և ի

3 Ա. Աբրահամյան, «Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրութիւնը», Երևան, 1956, էջ 306։

4 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 2595, էջ 246ր։

5 Նույն տեղում, էջ 278ր։

6 Նույն տեղում, էջ 260ր։

7 Նույն տեղում։

8 Նույն տեղում, էջ 246ր։

9 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 2751, էջ 224ա։

10 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 2595, էջ 242ր։

11 Նույն տեղում, էջ 260ր։

12 Նույն տեղում, էջ 255ա։

յառաելովն կամ ի պակասել քան զբարե-
խառնութեանն և զշարժութեանն հարկ է
վախճանել կենդանւոյն»¹³:

Իմաստասերը գտնում է, որ բնության
իրերն ու երևույթները գտնվում են պատճա-
ռական կապակցութեան մեջ և առանց պատ-
ճառի ոչինչ լինել չի կարող: «Առանց պատ-
ճառի չկայ իրը, և ես քեզ վկայեմ»,— գրում
է նա¹⁴:

Իմաստասերը դեմ էր բնության երևույթ-
ների միաստիճիկացմանը և պայքարում էր
սնտիսպաշտութեան ու առասպելաբանու-
թյան դեմ: Նա բնության երևույթներն ու
իրերն ուսումնասիրելու, քննելու, հետազո-
տելու պահանջ էր առաջադրում, և ընդունում
էր աշխարհի ճանաչելիութունը և մերժում
ազնոստիցիզմը:

Իմաստասերը հետևողականորեն կանգնած
է այն տեսակետի վրա, թե մարդը, ի տար-
բերություն գոյություն ունեցող բոլոր մյուս
կենդանի արարածների, բանական էակ է, և
միայն նա է, որ օգտված է բանականու-
թյամբ: Մարդը ստեղծված է որպես բանական
էակ, որպեսզի իր գոյության պահպանման
համար կարողանա ճանաչել աշխարհը, նրա
իրերն ու երևույթները:

Ըստ Իմաստասերի, ճանաչելու ունակու-
թյունը մարդու հատկանիշն է: Մարդու բա-
նականությունը ներքնապես ունի արտաքին
աշխարհը ճանաչելու կարողություն, որը
գիտելիքների է վերածվում այն ժամանակ,
երբ մարդն ուսումնասիրում է իրեն շրջապա-
սող աշխարհը:

Աշխարհը, նրա իրերն ու երևույթները,
որոնք մարդուց անկախ, առարկայորեն գո-
յություն ունեն, ըստ Իմաստասերի, մարդ
ճանաչում է բանականությամբ՝ զգայարան-
ների միջոցով:

Աշխարհի իրերը և երևույթները ճանաչելու
համար նյութը տալիս են զգայարանները.
«Նորան մեր՝ մարմինս, և դուռն՝ զգայու-
թիւնս, և նստել՝ միտքն»¹⁵: Մարդը տեսնե-
լով, շոշափելով իրերը, ստանում է առաջին
տպավորությունը նրանց մասին, սակայն,
ըստ Իմաստասերի, բանականությամբ է, որ
մարդ կարողանում է ճանաչել աշխարհը:
Սոսկ զգայությամբ հնարավոր չէ թափանցել
բնության երևույթների, նրանց էություն մեջ,
իմանալ նրանց բազմակողմանիորեն. «Մտաց
աչք յուրով տեսական զօրութիւն ունի»¹⁶,

քան ինքը՝ աչքը: Բացի այդ, բնության մեջ
կան իրեր և երևույթներ, որ անմիջական
զգայական ընկալման չեն ենթարկվում, այդ-
պիսիք մենք իմանում ենք մտքի՝ «հոգւոյ
ակամբք», այսինքն՝ նրանց մասին մենք գի-
տենք բանականության միջոցով. «անմար-
մինքն հոգւոյ ակամբք տեսանին և ոչ ձեռօք
շօշափին»¹⁷:

Իմաստասերը մեծ տեղ է տալիս բանա-
կանությանը: Նա գտնում է, որ առանց բա-
նականության գործունեության զգայարան-
ները պասսիվ են, նրանք իրենք արտաքին
աշխարհից տպավորություններ են ստանում
մտքի միջնորդության դեպքում միայն, իրենց
«դուռը» բաց են անում արտաքին աշխարհի
առաջ այն ժամանակ, երբ այդ անելու հա-
մար զգայարաններին թելադրում է միտքը.
«Միտքն որչափ ի յինքեան է և չէ ի զգա-
լիսս՝ զգայութիւնքն հնազանդին նմա»¹⁸:
Այստեղ Իմաստասերը պաշտպանում է այն
տեսակետը, թե միտքը զգայության նկատ-
մամբ ակտիվ է, իսկ զգայությունը պասսիվ
է, ուստի առանց մտքի գործունեության,
սոսկ զգայարաններով աշխարհի մասին գի-
տելիքներ ունենալ չի կարելի, ինչպես կինը
չի կարող առանց տղամարդու երեսա ունե-
նալ, այս պատճառով՝ «զգայութիւնքն է կին
խորհրդոյն, զի խորհրդոն սերմանէ և զգա-
յութիւնքն կրեն»¹⁹: Սակայն, ինքը՝ միտքը
ևս առանց զգայության տված տվյալների
անզոր է, նա չի կարող «գործել», եթե զգա-
յարանները նյութ չեն տալիս նրան: «Զի
միտքն,— գրում է Իմաստասերը,— զգալեօքն
շարժի, վասն որոյ և շգործէր միտքն նախ
քան զգալը»²⁰: Այսպիսով, Իմաստասերը
պաշտպանում է զգայության և բանականու-
թյան փոխադարձ պայմանավորվածության
սկզբունքը:

Մեծ տեղ տալով բանականությանը և
միաժամանակ պատշաճ կերպով գնահատե-
լով զգայարանների դերը ճանաչողության
մեջ, Իմաստասերը մերժում է մեր գիտելիք-
ների բնածին լինելու տեսակետը: Գիտելիք-
ները մարդուն տրվում են «ուսման» և «աշ-
խատութեան» միջոցով: «Միայն բանականին
է ունակական գիտութիւնն և արուեստ իմաս-
տութեանն, զոր չունէր յառաջ և ուսմամբ
եզիտ»,— գրում է նա²¹:

17 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, Թե-
ոսոպիթ թ 2595, էջ 268ր:

18 Նույն տեղում, էջ 259ա,

19 Նույն տեղում:

20 Նույն տեղում, էջ 260ր:

21 Նույն տեղում, էջ 250ր (ընդգծումն իմն է—
Գ. Գ.):

13 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, Թե-
ոսոպիթ թ 2751, էջ 212բ (ընդգծումն իմն է—Գ. Գ.):

14 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, Թե-
ոսոպիթ թ 2595, էջ 247ա:

15 Նույն տեղում, էջ 268բ:

16 Նույն տեղում, էջ 268ա:

Աշխարհի երևույթների և իրերի ճանաչողությունը մեկ անգամից չի տրվում, այն ձեռք է բերվում աստիճանաբար, դա տևական ուսումնասիրության արդյունք է: Նրա կարծիքով՝ ամեն մի գիտություն զարգանում, ավելի ու ավելի կատարյալ տեսք է ստանում աշխատանքի ու հետաքննության միջոցով: Քանզի ամենայն մակացություն և արուեստ, — գրում է Իմաստասերը, — մի ըստ միոջիցն առ որ առաւելագոյն վարժման է և ջերմ աշխատութենէ աճել և գեղեցկանալ բնատրեաց, նաև ուղղել սխալմանն՝ ի կըրթասիրութենէ»²²:

Իմաստասերը գտնում է, թե մարդկային գիտելիքների նկատմամբ արտաքին աշխարհն առաջնային է, անկախ է և նյութ է տալիս մեր իմացությունը: Հասկացությունները, մեր մտքերը առարկաների ու երևույթների մասին, չեն կարող պայմանավորել նրանց գոյությունը, մինչդեռ, ընդհակառակը, իրերով ու երևույթներով պայմանավորված են մեր գիտելիքները, այսինքն՝ իրերն առաջնային են, իսկ մեր գիտելիքները ածանցվում են նրանցից: Մարդը կարող է բազմաթիվ բառեր, մտքեր արտահայտել, ինչպես ասում է Իմաստասերը՝ «շաղակրատենք», սակայն այդ չի նշանակում, որ դրանք անպայման ճիշտ են: Ճշմարիտ կարող են լինել միայն այնպիսի մտքերը, որոնք համապատասխանում են իրականությանը, որոնց իսկությունը ստուգված է: Իմաստասերը գրում է. «Քանզի աշխատութեան և տըքնութեան պէտք են՝ առ ի գիտել զստուգութիւն բանից, և իրաց, վասն զի ոչ բանն զիրս հաստատէ, այլ՝ իրն գրանն, որոյ սովոր են խնդրել զճշմարտութիւն: Ապա ոչ է պարտ յայն ի բանիցն շաղակրատանս, թէպէտ և հաւանական թուեսցի: Քանզի բանն նշանակիչ իրին է՝ չէ իրաացի հակառակ իրացն արտաբերիլ, այլ միայն ճշմարտութեան հետեւի»²³:

Մեր ըմբռնումները իրերի և երևույթների մասին կարող են փոխվել, սակայն դրանից իրերն ու երևույթները չեն փոխվում, որովհետև իրականությունն ինքն է մեզ մտքեր տալիս: Մեր գիտելիքները, որոնք օբյեկտիվ աշխարհի արտացոլումն են, կարող են ճիշտ կամ սխալ, թերի կամ լրիվ լինել, մեր տրամաբանական կարողությունները աշխարհի մասին կարող են հավանական թվալ, բայց դրանից արտաքին աշխարհը համապատաս-

խան փոփոխության չի ենթարկվում. «այլ զի՞նչ ազուտ բերէ բանին ոչ ասել իրին հաստատապէս կացելոյ, — գրում է Իմաստասերը, — քանզի եթէ ասէ բան և եթէ ոչ իրն անսխալ ունի զիրարեանն իւրոյ յատկութիւն»²⁴: Ուստի միայն օբյեկտիվ աշխարհն է, որ կարող է հավաստել մեր միտքը: Եթե միտքը ճիշտ է արտահայտում իրերի էությունը, ապա նա ճիշտ է, իսկ եթե ոչ՝ սխալ է: Այսպիսով, ըստ Իմաստասերի, ոչ թե մեր մտքերն են հաստատում ու բնորոշում իրականությունը, այլ օբյեկտիվ աշխարհն է հաստատում ու բնորոշում մեր մտքերը: Մեր մտքերը ոչ այլ ինչ են, քան մարդուց անկախ, ռեալ գոյություն ունեցող աշխարհի արտացոլումը: Իմացության բովանդակությունը օբյեկտիվ աշխարհն է:

Իմաստասերը ճանաչողության պրոցեսում մեծ տեղ է տալիս փորձին: Հ. Ղ. Ալիշանը, հենվելով Իմաստասերի իրեն հայտնի աշխատությունների մտքերի վրա, գրում է. «Ինքն (Իմաստասերը — Գ. Գ.) ուսումնական բաներ սովորի և գրելու համար յայտնապէս կու պահանջէ, թէ «ամենեկին բազմաճիւղս պարտ է գոլ ձեռնարկողին այսմ, ոչ միայն սրբոց և Աստուածաշունչ գրող, այլ և արտաքնոց»: Ասկէ այլ գեղեցիկ և հաստատուն փիլիսոփայություն կու պահանջէ, որ ուսումն կամ գիտութիւնն փորձով ալ ստուգուի. «Դարձեալ թէ և սոքօք կիրթ և վարժ, առանց փորձի՝ կարծիքն հաւատարմանը ոչ կու տեսցէ. և փորձն՝ հաստատուն և աներկբայ... վասն զի ոչ է պարտ միայն հնագիտակ լինել այլ և ինքնաբերա»²⁵:

Գիտական ճշմարտությունների հասնելու խնդրում մեծ դեր է խաղում կասկածը, որի դեպքում պետք է դիմել փորձին և քննությունը՝ որպես մեր գիտելիքները ստուգելու հավաստի միջոցի: «Չեմ յայնց դուրհաւան, — գրում է Իմաստասերը, — որ առանց քննութեան հաւատամ ամենայն բանից և պարտիմ, զի առանց քննելոյ և փորձելոյ չէ պատեհ հաւանել ամենայն բանից»²⁶:

Իմացությունը, աշխարհի երևույթների և իրերի ճանաչումը, ըստ Իմաստասերի, ինքնաբերապես պրոցես չէ, այն հետապնդում է պրակտիկ նպատակներ: Նրա գլխավոր խնդիրն է մարդկանց գոյավիճակի բարելավումը: Այս պատճառով աշխարհի երևույթների ըմբռնումը ոչ միայն տեսական նշա-

22 Ա. Աբրահամյան, «Հովհաննես Իմաստասերի մասնագրությունը», էջ 253:

23 Նույն տեղում, էջ 238 (ընդգծումն իմն է — Գ. Գ.):

24 Նույն տեղում, էջ 253 (ընդգծումն իմն է — Գ. Գ.):

25 Հ. Ղ. Ալիշան, «Յուզիկի Հայրենաց Հայոց», հատ. Բ, էջ 262 (ընդգծումն իմն է — Գ. Գ.):

26 Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 2595, էջ 250ա:

նակութիւն ունի, այլև՝ պրակտիկ: Այսպես՝ սխալ ըմբռնումը վնասում է ոչ միայն հասարակական ճշմարտութեանը, այլև անձին, յեցողական ճշմարտութեանը, մարդուն: «Ստուգիւմ ոչ միայն ճշմարտութեան, այլ և անձին ոսոխ է», — գրում է Իմաստասերը²⁷:

Որոշ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Իմաստասերի նաև բարոյագիտական հասարակութիւնը: Բարոյագիտական հարցերին նա մեծ նշանակութիւն է տալիս և իր աշխատութիւններում հաճախ է անդրադառնում դրանց՝ առաջ քաշելով հասարակութեան կյանքի հետ կապված խնդիրներ:

Բարոյագիտութեանը նվիրած իր աշխատութիւններից մեծագույն մասում Իմաստասերը բարոյականութեան հարցերը ոչ միայն տեսականորեն է քննում, այլ պարզապէսով հասարակութեան մեջ իշխող անբարոյական արարքները, հորդորում է մարդկանց բարոյական լինել: Քբանքի ուր առաքիւնութիւն լինի, անդ խաղաղութիւն և խնդութիւն²⁸, Հասարակութեան բարոյականութեանը բարձրացնելու նպատակով, նա մեծ նշանակութիւն է տալիս մանուկ սերնդի դաստիարակութեան հետ կապված խնդիրներին: Իր «Խրատք մանկանց» աշխատութեան մեջ, նա մանուկներին հորդորում էր լցված լինել ջերմ սիրով առ ամենայն մարդիկ և մանաւանդ առ կարատես և վշտացեալս, նաւել և լինել վշտակից, ի բանտի և ի հիվանդութեան ոչ անտես առնել²⁹, խուսափել, զերծ մնալ «ի գողութենէ և ի կծոութենէ»³⁰, «ի չարաբանութենէ, ի բամբասանաց, ի հայհոյութենէ, ընդ վայրաբանութենէ, ի կատակերգութենէ, ի քսութենէ և յորոց այսց ազգակից են»³¹:

Իմաստասերը գտնում էր, որ մարդիկ պետք է համերաշխ ու խաղաղ ապրեն, սիրեն և փոխադարձորեն օգնեն միմյանց: «Մարդիկ պարտին ոչ միայն խառն բնակել, այլև սիրով միաբանել»³²:

Իմաստասերը մարդասիրութիւնը շատ բարձր էր դասում, հավասարեցնում և նույնացնում էր այն աստվածասիրութեան հետ: «Ազգակից են այս երկու առաքիւնութիւնք» միմեանց՝ աստուածասիրութիւն և մարդասիրութիւն», — գրում է նա³³:

Իմաստասերը բողոքում է տերերի, հա-

րուստների կողմից իրենց ծառաների նկատմամբ անգութ, անմարդկային վերաբերմունքի, նրանց դաժան շահագործման դեմ: «Չորաւոր մարդիկն ի վերայ տկարագունից ելանեն»³⁴:

Նա դատապարտում է հարուստների այն կարծիքը, ըստ որի նրանք կարող են վարվել աղքատների հետ այնպես, ինչպես ցանկանում են: «Այնոցիկ, — գրում է նա, — որ պայծառ և պատուական զգեստիւք զարդարեալ են զինքեանս ի քաղաքի և հպարտանան ի վերայ աղքատաց և ծառայեցուցանեն իբրև զձիս, ի դազաղս լծեն շարշարելով զնոսա, երկրպագեն ունայն կարծեաց»³⁵, նա հասարակութեան մեջ գերադասում է սոցիալական միջին դրութիւնը: «Համեստ հոգին, — գրում է նա, — ոչ ընտին զվերին ծայր բարձրութեանն և ոչ զառաւել ցածուն խոնարհելն, այլ զմիջակեց»³⁶:

Իմաստասերը խորագնում է հասարակական բացերը, բարոյական անկումը: Նա ցավով է արձանագրում այն փաստը, որ մարդկանց մեջ սիրտ, համերաշխութեան և եղբայրութեան, փոխադարձ օգնութեան, վստահութեան, ազնվութեան և ուրիշ դրական հատկանիշների փոխարեն, իշխում են երկպառակումն ու անվստահութիւնը, անգիտութիւնը, խաբեութիւնը, բամբասանքը, ետասիրութիւնը, երեսպաշտութիւնը և այլն: Ահա թե նա ինչ է գրում (բերում ենք նրա մտքերը մի փոքր ընդարձակ). «Սիրտք մեր հանճարեղը և խորինք առ նենգաւորութիւն միմեանց, իսկ առ իրս եղբայրութեան»՝ վայելական և գովելիս ի ճշմարիտ կամաց յիմարութեամբ և ապուշ անգամութեամբ խաւարեալք: Ո՛ր վշտակցութիւն, ո՛ր հաղորդութիւն ի խնդութեան և ի փառաւորութեան անդամոց մերոց, կամ ի տրտմութեան գտանի երբէք ի մեզ, այլ հակառակաւքն խնդամք... Ատեմք միմեանց, որպէս թէ ոչ իցեմք անդամք իրերաց... Հեռ և նախանձ եմոյծ ի մեզ զանկարգութիւն և զամենայն իրս շարս»³⁷:

Իմաստասերը հասարակութեան կյանքը բարոյական առումով բարեկամելու պահանջ էր առաջադրում: Նա կանգնած էր այն տեսակետի վրա, թե մարդը, ի տարբերութիւն կենդանիների, այնպես է կառուցված, որ նա կարողանա հրգալ ոչ միայն սոսկ իր կյանքի պետքերը, այլև առաքիւնի կյանք վարել:

Իմաստասերը գտնում է, որ մարդու հոգին բարոյականութեան առումով «եռամասնեալ»

27 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 2751, էջ 193ա:

28 Նույն տեղում, ձեռագիր № 2595, էջ 275ա:

29 Նույն տեղում, ձեռագիր № 7, էջ 103ա:

30 Նույն տեղում, էջ 102ա:

31 Նույն տեղում, էջ 100բ—101ա:

32 Նույն տեղում, ձեռագիր № 2595, էջ 271ա:

33 Նույն տեղում, էջ 270բ:

34 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 2595, էջ 255բ:

35 Նույն տեղում, էջ 263բ:

36 Նույն տեղում, էջ 259ա:

37 Նույն տեղում, ձեռագիր № 777, էջ 122բ—123ա:

է, ունի հետևյալ կարողությունները՝ «բանական, ցամաքական, ցանկական»³⁸։ Ըստ Պղատոնի, մերոյս անձին՝ բանական, ցամաքական, ցանկական³⁹։ Ըստ որում, հոգու այս երեք կարողություններից յուրաքանչյուրին իմաստասերը վերագրում է հետևյալ հիմնական բարոյական և անբարոյական հատկանիշները. բանականին՝ «խոհականություն» և «անզգամոլություն»։ ցամաքականին՝ «բարկացողություն», «հեղուկություն» և «արուսթիւն»։ ցանկականին՝ «զեղիսություն» և շռայլություն, «ողջախոհություն» և «փոփախություն»։ «Նոստալգիկություն» է... պատրաստական այնոցիկ որ առ ի բարեբանությունները գործակից լինին³⁹։ «գործ է խոհանութեան զոտերն և որոշելն դարն և զբարին, զհաճելին և զպարսպակին, ի գործ արկանել զամենայն առաքինություն և կենցաղավարելն ուղղապէս, ճանաչելն զժամանակն, հմտութեամբ վարելն բանիւք և գործովք, յիշել հմտաբար ի ժամու դպիտանացուան»⁴⁰։ «Հեզութեան բարութիւն է՝ կարելն համբերել ամբաստանութեան և արհամարհանաց և ոչ արագապէս արշաւել առ ի պատուհասն և ոչ դիւրաշարժ գոյ առ ի ցասնույ, այլ առանց դառնութեան բարուց և առանց վիճմանց հաստատություն և խաղաղութեան բանս յանձին ցուցանել»⁴¹։ «Արուսթիւն է՝ յաւժարելն մեռանել բարեօք, քան եթէ կալ ամաւթով և քաջասիրտ առ կիրս վշտացն լինել»⁴²։ «Ողջախոհութիւն է... ոչ բաղձալ դիւրութեանց և վայելմանց և վատթարագոյն հեշտութեանց»⁴³։ «Ողջախոհութեան յատուկ է ոչ սխարնալ ընդ վայելչութիւնս և ընդ հեշտութիւնս մարմնականս, այլ զարշելի և խոտան համարել և երկնել ի վատափառութենէ։ Հետեւի դարձեալ ողջախոհութեան բարեկարգութիւն, մարդասիրութիւն, պարկեշտութիւն, պատկառանք»⁴⁴։ «Փոփախութիւն է... ըստ որում արգելուն միտքն զարձակումն առ խոտելի հեշտութիւնսն»⁴⁵ և այլն և այլն։

Իմաստասերը գտնում է, որ երբ մարդ ամբողջովին առաքինի է, բարոյական, ապա «բոլոր անձինն» բնորոշ են «արդարութիւն և ազատականութիւն և մեծահոգութիւն»⁴⁶, և ընդհակառակը, երբ մարդ առաքինի չէ,

ապա «բոլոր անձինն» անիրաւութիւն և անազատականութիւն և փոքրագութիւն»⁴⁷։

Իմաստասերի բարոյագիտական հայացքներում ուշադրության արժանի է այն, որ նա մարդու բարոյական կամ անբարոյական լինելը չի որակում որպէս նրան ի ծնե հատուկ, բնածին մի բան։ խոսելով, օրինակ, անբարոյական մի շարք հատկանիշների՝ «ախտերի» մասին նա գրում է. «բայց վնասք ախտից ոչ ի սկզբանէ ընդ մարդոյն անկան ի ներքս, վասն որոյ և յոլովք ի մերոցն և դրեթե ամենեքին իսկ ոչ բնաւորականս զսոսա գոյ ասացին»⁴⁸։ Սակայն, նա միաժամանակ չի ժխտում այն, որ «ախտերը» մարդ ավելի հեշտ է ստանձնում, ձեռք բերում այն ժամանակ, երբ նա իր բնական խառնվածքով հակված է դրան։ «Եւ ոչ մի ոք կարծէ՛ զախտից բոլորովին գոյ առանց բնաւորութեան, այլ մեզ այժմ և որ բնականք իսկ են, եղիցին մակստանալիք վասն շատ առաւել զարանալոյ շարութեան նսիրս»⁴⁹։

Ընդհանրապես իմաստասերը մտածում է, որ բարոյական կամ անբարոյական հատկանիշները ոչ բոլորովին «բնաւորական» են և ոչ բոլորովին «մակստացական», այլ «միջասահման» են, որովհետեւ, դատում է նա, եթե բնական լինեին դիցուք առաքինությունները մարդու մեջ, ապա «ոչ թերեւ ոք դիւրաւ կարէր մեղանշել կամ արագադարձ յառաքինութեանց առ շարութիւնս գրը»⁵⁰։ Եթե բնական լինեին մարդու բարոյական հատկանիշները, ապա մարդ չէր կարող ունենալ ձեռք բերովի հատկանիշներ. նա միշտ միանման կլիներ, հնարաւոր չէր լինի մարդուն դաստիարակել, միեւնոյն մարդ կարող է, եթե հակված է դրան, ձեռք բերել հատկանիշներ, որոնք նույնքան հաստատուն կարող են լինել, որքան բնականը, այսինքն կարող են բնականի նման դառնալ։ Եւ դիտել արժան է, զի ոչ նուազ ինչ, որ մակըստացական է, քան զբնութիւնս առնու հաստատութիւն, թէ ունակապէս տրամադրեցի»⁵¹։

Մարդու բարոյական կամ անբարոյական լինելը, ըստ իմաստասերի, երևան է զալիս մարդու գործունեության ժամանակ, ուստի մարդու բարոյական բնորոշումը կապված է նրա գործունեության հետ և գործերն են բարոյական գնահատման չափանիշը։ Այսպես՝

38 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 777, էջ 129ա։

39 Նույն տեղում, էջ 129բ։

40 Նույն տեղում, էջ 130բ։

41 Նույն տեղում, էջ 131ա։

42 Նույն տեղում, էջ 131ա—131բ։

43 Նույն տեղում, էջ 130ա։

44 Նույն տեղում, էջ 131բ։

45 Նույն տեղում, էջ 130ա։

46 Նույն տեղում, էջ 129ա։

47 Հայկական ՍՍԻ Պետական մատենադարան, ձեռագիր № 777, էջ 129ա։

48 Ա. Արքանայան, «Հովհաննես իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 313։

49 Նույն տեղում, էջ 314։

50 Նույն տեղում։

51 Նույն տեղում։

որ հայ ժողովուրդը, որպես քրիստոնեական առանձին դավանանքի պատկանող միավոր, սահմանադատելով իրեն Հուլյն Եկեղեցուց, այսպիսով պայմաններ է ստեղծում քաղաքական ինքնուրույնության ձգտումը ուժեղացնելու համար: Կանգնած լինելով այս դիրքերում, նա դադարաբաժան պայքար էր մղում Քրիստոսի մեջ երկու բնություն դավանողների ուսմունքի դեմ, պաշտպանելով Հայ Եկեղեցու դավանանքը:

Եկեղեցին արժանի բարձրության վրա դնելու նպատակով, Իմաստասերն աշխատում էր բարոյական առումով ազդել հոգեվորականության վրա՝ իր աշխատություննե-

րում անդրադառնալով այդ հարցերին: Իմաստասերը ձգտում էր տեսնել հոգևորականների «կատարյալ» դաս, որը անձնական օրինակ կարողանա ծառայել հայ ժողովրդի համար:

Իմաստասերը հանդիսացել է իր ժամանակի եկեղեցական դարգացած գործիչներից մեկը և որպես այդպիսին, ինքն անձամբ ձգտել է ոչ միայն ծառայել Եկեղեցուն, այլև Եկեղեցին ծառայեցնել հասարակությանը:

Հանձին Հովհաննես Իմաստասերի, մեր անցյալի մշակույթը ունեցել է իր լավագույն ներկայացուցիչներից մեկին:

